

Mikael Reuter

Om redigeringsprinciperna för Svensk uttalsordlista

eller det är lättare att säga tulipanmaros än att förklara hur det skall sägas

Redan för tjugo år sedan insåg man att det behövs en särskild svensk uttalsordlista för finländska förhållanden. Men det återstod många frågor att lösa innan arbetet kunde komma igång på allvar: Skall uttalsordlistan koncentrera sig på det finlandssvenska uttalet (i den mån det finns ett etablerat sådant) eller ta upp både rikssvenskt och finlandssvenskt uttal? Är det över huvud taget möjligt att ge uttalsbeteckningar som kombinerar rikssvenskt och finlandssvenskt uttal? Skall man använda fonetisk skrift eller vanliga bokstäver för att beteckna uttalet? Vilka slags ord skall tas med?

Ingen av de här frågorna har varit enkel att lösa under arbetet på den svenska uttalsordlista som Forskningscentralen för de inhemska språken nyligen har gett ut. I de flesta fall har vi fått stanna för en kompromiss – på gott och ont.

Initiativet till en svensk uttalsordlista för finländska förhållanden togs redan i mitten av 1970-talet av några universitetslärare i svenska som arbetade med uttalsundervisning. Det hade visat sig att det fanns ett behov av en ordlista som tog upp också sådana uttalsformer som var vanliga och acceptabla i finlandssvenskan, även om de inte angavs i allmänna svenska ordböcker. Man behövde helt enkelt en kompletterande norm utöver det som stod i t.ex. Svenska Akademiens ordlista.

Tanken var först att uttalsordlistan skulle utarbetas av de olika universitetsinstitutionerna i samarbete, så att varje institution skrev sitt avsnitt. Mycket snart visade det sig i varje fall att ett sådant samarbete var svårt att genomföra i praktiken. Det fanns ingen som med fast hand samordnade arbetet, och det var mycket svårt att tillämpa enhetliga principer för orduval och uttalsbeteckningar. Arbetet avancerade därför mycket långsamt. Mot slutet av 1970-talet åtog sig Svenska språkbyrån vid den då nyinrättade Forskningscentralen för de inhemska språken att till att börja med samordna och sedermera helt svara för arbetet med uttalsordlistan.

Det visade sig vara ett svårare och mer tidsödande arbete än någon hade väntat sig. En orsak var att det inte sedan tidigare fanns någon någorlunda heltäckande svensk uttalsordbok, så uppgifterna om det rikssvenska uttalet fick sökas ur olika källor eller inhämtas av kolleger i Sverige. Det största problemet var i varje fall att arbetet inbegrep så många svåra principiella avgöranden framför allt när det gällde skillnaderna mellan finlandssvenskt och rikssvenskt uttal.

Vem behöver uttalsordlistan?

Innan det var möjligt att planera vilken typ av uttalsordlista vi skulle göra måste vi naturligtvis bestämma oss för vilka de potentiella användarna var. Det utkristalliserade sig snart två huvudgrupper, med delvis vitt skilda behov: å ena sidan professionella talare (bl.a. etermediejournalister) med svenska som modersmål, å andra sidan finnar som talar svenska (bland vilka nuvarande och blivande svensklärare är en viktig kategori). Ingendera gruppen kunde förbigås.

Det här innebar för ordurvalets del att vi måste ta med å ena sidan svåra och ovanliga ord som kan vara problematiska också för dem som har svenska som modersmål, å andra sidan ord som typiskt brukar vara svåra för finskspråkiga att uttala. I praktiken är resultatet närmast att antalet uppslagsord är större än det hade varit om boken bara vände sig till svenskspråkiga eller finskspråkiga. Bland annat ingår en mängd ord vars betoning är självklar för den som har svenska som modersmål.

I och med att en av målgrupperna är professionella finlandssvenska talare är det samtidigt befoget med en större tolerans för typiskt finlands-svenska uttalsformer än vad som hade varit fallet om uttalsordlistan bara hade varit avsedd för finnar. Det är relativt lätt att ge enkla och entydiga normativa rekommendationer för den som inte har ett språk som modersmål, medan det är betydligt svårare – och mindre lämpligt – att förbigå existerande uttalsformer när man vänder sig till modersmålstalare som själva är vana att använda dessa.

Å andra sidan medför den finskspråkiga målgruppen ett behov att beakta rikssvenskt uttal i högre grad än vad som hade varit fallet om vi bara hade vänt oss till finlandssvenska användare. Detta har i själva verket varit vårt största dilemma. Efter en hel del vända har vi stannat för kompromissen att vid behov ange vad man kunde kalla ett finlandiserat rikssvenskt uttal. Det innebär att vi inte markerar ordaccenten (grav/akut) och inte heller anger det rikssvenska uttalet av enskilda språkljud eller ljudkombinationer på fonetisk nivå (t.ex. uttal av tje-ljudet som en s.k. frikativa utan t-förslag eller skillnaden mellan kort och långt u-ljud). De skillnader mellan rikssvenskt och finlandssvenskt uttal som framgår av ordlistan gäller alltså betoning, ljudlängd och ljudförekomst på fonematisk nivå (se närmare nedan).

Urval av ord

Ordlistan innehåller totalt ca 6 000 ord. Det stora flertalet är osammansatta ord. I materialet ingår rätt många ortnamn – främst namn på länder och städer – men inga personnamn (bortsett från något enstaka historiskt namn).

Vilka slag av ord har vi då valt att ta med?

Huvudkriteriet är förstås att det är fråga om ord som kan vara svåra att uttala för någon av huvudmålgrupperna. Ord som hör till det absolut cent-

rala ordförrådet har inte tagits med om de inte innehåller någon speciell svårighet (som t.ex. betoningen i *aktiv*, vokallängden i *kilo*).

En förhållandevis stor del av orden är främmande ord. Många av dem är relativt ovanliga. Men i materialet ingår också mängder av rent svenska ord där det t.ex. kan råda tvekan om vokallängd eller betoning. Det finns t.ex. hela 96 ord på *för*- som har tagits med för betoningens skull (jfr t.ex. *förbud* och *förbön*).

Att det i regel inte ingår sammansättningar beror på att ordlistan i så fall hade svällt ut alltför mycket. Uttalet av sammansatta ord kan för det mesta härledas ur uttalet av de enskilda sammansättningslederna. I ärlighetens namn bör dock sägas att detta i första hand gäller det finlands-svenska uttalet. I rikssvenskan förskjuts i många fall betoningen i den senare ordleden till den sista så att säga betoningsbara stavelsen. Det innebär alltså att *uttalsundervisning* i rikssvenskan uttalas med bitryck på *-vis*-, medan ordet i finlandssvenskan har bitryck på *-und*-. På samma sätt faller bitrycket i *trovärdighet* i rikssvenskan på *-het* och i finlandssvenskan på *-vård*-.

Ett antal personnamn – både förnamn och efternamn – fanns med i manuskriptet i ett tidigare skede, men ströks senare av två goda skäl. För det första var det ytterst svårt att bestämma vilka namn som skulle tas med, och riskerna för godtycke var mycket stora. För det andra är uttalet av både för- och efternamn ofta beroende av hur namnbäraren själv har valt att uttala sitt namn, och det är vanskligt att ge några regler. Vi hänvisar i stället till boken *Släktnamn i Norden med uttalsuppgifter*, utgiven av Svenska språknämnden 1977, där det finns ett rätt så representativt urval av nordiska efternamn.

Beteckningssystem

Vår strävan har varit att använda ett beteckningssystem som är lätt att förstå också för den som inte är insatt i fonetikens finesser. Vi har därför inte utnyttjat det internationella fonetiska alfabetet IPA, utan gått in för att i mån av möjlighet använda vanliga svenska bokstäver. Det har sina nackdelar, dels för att uttalsbeteckningen då inte följer någon etablerad standard, dels för att den inte blir lika exakt som då man använder fonetisk transkription. Å andra sidan har just en grövre transkription avgjorda fördelar i en uttalsordlista som den här, där samma beteckning om möjligt

skall kunna stå för uttal som på det fonetiska planet varierar regionalt.

Ett antal ljud kräver i varje fall egna tecken. Vi har använt tre specialtecken för vokalljud och fyra specialtecken för konsonantljud. Bland dem kan det vara skäl att kommentera två av vokaltecknen.

Långt ä i ord som *angelägen* och *mondän* uttalas som bekant i rikssvenskan med ett ljud som är öppnare än långt e men inte fullt så öppet som ä-ljudet i ord där det följs av ett r (jfr *veva-väva-bära*). Vi har valt att markera ett sådant halvöppet ä-ljud med *ε*. I finlandssvenskan sammanfaller emellertid i allmänhet uttalet av e och ä utom framför r (dvs. *veva* och *väva* uttalas lika). I uttalsordlistan konstaterar vi därför (bl.a. nertill på varje jämn sida) att tecknet *ε* även kan utläsas som ett e i finlandssvenskt uttal. Det innebär naturligtvis inte att vi avråder från ett lite öppnare ä-uttal i finlandssvenskan, utan bara att vi anser att även ett e-uttal bör accepteras.

När det gäller motsvarande växling mellan kort e och kort ä som i *bredd* och *brädd* har vi stannat för den radikala lösningen att ignorera den. Inte bara i finlandssvenskan utan också i stora delar av det svenska språkområdet uttalas dessa nämligen bägge med samma korta e-ljud (utom naturligtvis i ställning framför r).

Öppet ä framför r betecknas med *ä*. Detsamma gäller kort e framför r i ord som *kontrovers* och *persika*. Efter långt övervägande har vi också stannat för att använda *ä* framför r i obetonad ställning i ord som *exercis* (eksär'si:s) och *diabetiker* (dia'be:tikär). Vi vet att det känns främmande för rikssvenskar, men det svarar mot det finlandssvenska uttalet.

Ett annat problematiskt fall är växlingen mellan o och å i obetonad stavelse i ord som *hotell*, *polis*, *favorit*, *fiasko*. Bokstaven o kan i sådana fall utläsas på tre sätt: med obetonat o-ljud, med obetonat å-ljud eller med ett ljud som ligger mellan o och å. I uttalsbeteckningarna använder vi i det fallet ett vanligt o, som alltså är ett slags joker-tecken för alla dessa obetonade ljud. Regelrätt å-ljud som i *alkov* eller *kosmisk* betecknas med *å*, och regelrätt o-ljud som i *boskap* och *ost* betecknas med specialtecknet *ω*.

Längd tecknas för vokaler med kolon (:) och för konsonanter med dubbelteckning. Tryck markeras med apostrof (') **före** den betonade stavelsen liksom i det internationella fonetiska alfabetet. Bitryck markeras bara genom längdmarkering för antingen vokalen eller konsonanten i den stavelse som har bitryck, t.ex. *'massme:dium*, *no'bellpri:s*.

Att tolka uttalsbeteckningar är alltid svårt för den som är ovan. Saken blir inte bättre av att det finns så många olika beteckningssystem. Det som vi har valt för uttalsordlistan är delvis en kompromiss mellan olika system, men vi tror att vårt beteckningssystem kan fungera ganska bra för den som bryr sig om att läsa teckenförklaringarna.

Finlandssvenskt och rikssvenskt uttal

I och med att ordlistan inte anger skillnaden mellan akut och grav accent i rikssvenskan kan den inte fullt ut användas för att slå upp genuint rikssvenskt uttal. Som jag nämnde tidigare är det snarare fråga om ett finlandssvenskt uttal kompletterat med vad man kunde kalla ett finlandiserat rikssvenskt uttal – ett uttal som följer rikssvenskan i fråga om kvantitet, betoning och fonem-användning, men inte i fråga om accent och exakt ljudkvalitet. Uttalsbeteckningarna innehåller alltså inte markeringar för akut och grav accent och inte heller skilda tecken för korta och långa varianter av *a* och *u* eller för supradentalt uttal av ljudkombinationer som *rs*, *rt*, *rd* (i t.ex. *fors*, *skjorta*, *bord*).

Som exempel på hur olikheter mellan finlandssvenskt och rikssvenskt uttal anges kan vi ta några ord på h:

halo'je:n, fisv. vanl. halå'ge:n
'he:lbreɣda, rsv. äv. 'he:lbrejda
härmeneu'ti:k, rsv. vanl. härmenev'ti:k

Ett återkommande fall är ord på -tion som i rikssvenskan uttalas med enbart sje-ljud men i finlandssvenskan ofta med t + sje-ljud. För dessa anger ordlistan konsekvent "fisv. äv. -tʃw:n":

halusina'fʊw:n, fisv. äv. -tʃw:n

Tje-ljudet betecknas med *få* undantag som *tʃ* enligt det finlandssvenska uttalet. Bara i ett fåtal fall där det uttryckligen är fråga om rikssvenskt uttal används det fonetiska tecknet *ç* (t.ex. *arki'tekt*, rsv. vanl. *arçi'tekt*).

Hur uttalsangivelserna ser ut i praktiken framgår bäst av rutan på nästa sida med en del av en sida i uttalsordlistan.

I och med att vi följer de här principerna minskar behovet att särskilja mellan finlandssvenskt och rikssvenskt uttal radikalt. För mindre än tio procent av orden anges olikheter mellan finlands-

habil	ha'bi:l
habitué	habitu'e:
habit	ha'bi:t
habitus	'ha:bitus, <i>fisv. äv. 'habitus</i>
hagtorn	'haktø:rn, 'ha:gtø:rn
Haiti	ha'i:ti
haitier	ha'i:t(s)iär
hallucination	halusina'fö:n, <i>fisv. äv. -'tjö:n</i>
hallucinogen	halusino'je:n, <i>fisv. vanl. halusinå'ge:n</i>
halogen	halo'je:n, <i>fisv. vanl. halå'ge:n</i>
hammock	'hammåk
Hanaholmen	'hanahålmen
handikapp	'handikapp
hangar	haŋ'ga:r
hantel	'hantel
Haparanda	hapa'randa
haploid	haplo'i:d
harakiri	hara'ki:ri
harangera	haraŋ'ge:ra, <i>fisv. äv. haraŋ'e:ra</i>
harem	'ha:rem

svenskt och rikssvenskt uttal, och också i de fall då detta sker är det uttal som anges i första hand i allmänhet gemensamt och avvikelserna gäller så kallade även-former, alltså uttalsformer som inte rekommenderas i första hand.

Jag nämnde i början att vi i flera avseenden har känt oss tvungna att kompromissa mellan olika principer. Men samtidigt tror vi att kompromisserna kan vara ganska bra för det syfte som uttalsordlistan har. Det vi nu hoppas på är synpunkter från användar-

na och kritik i uppbyggligt syfte. Det här är den första mera omfattande finlandssvenska uttalsordlista som har getts ut, och det enda som är säkert är att den inte står för den enda och slutgiltiga sanningen.

Svensk uttalsordlista. Forskningscentralen för de inhemska språken. Skrifter 3. Helsingfors 1994. 205 s.